

Andrzej KOWALCZYK
Uniwersytet Warszawski

KULTURA, NAUKA I ROZRYWKA W MIEJSKIEJ POLITYCE TURYSTYCZNEJ

Wprowadzenie

Ostatnie dekady XX w. przyniosły bardzo istotne zmiany w funkcjonowaniu wielu miast. Polegały one na przejściu od modelu miasta – typowego dla klasycznej gospodarki kapitalistycznej (jak również gospodarki socjalistycznej) – którego rozwój był ściśle związany z przemysłem i innymi działami gospodarki uznawanymi za tzw. sferę produkcyjną (przede wszystkim transport i budownictwo), do modelu miasta, w którym zarówno na rynku pracy, jak i w sferze dochodów szczególną rolę odgrywają szeroko rozumiane usługi. Chociaż wśród nich zasadnicze znaczenie mają handel i sektor finansowy, to jednak w wielu miastach coraz częściej można zauważyć wzrost znaczenia (mierzonego głównie wielkością zatrudnienia, rzadziej udziałem w budżecie miasta) innych rodzajów usług, w tym takich, które tradycyjnie bywają nazywane usługami niematerialnymi. Ponieważ zasygnalizowane przemiany są wynikiem przechodzenia od modelu gospodarki nazywanej fordyzmem do modelu określanego jako postfordyzm i są szeroko opisywane w publikacjach poświęconych społeczeństwu ponowoczesnemu (SZACKA 2008), w poniższym tekście wątek ten nie będzie rozwijany.

Rozwój usług, w przypadku których nastawienie na zysk jest najczęściej wtórne względem innych celów, związany jest w dużej mierze z kulturą, edukacją i nauką, a także z rozrywką, sportem i rekreacją (które jednak

mają zazwyczaj bardziej komercyjny charakter). Ponieważ dziedziny te stają się ważnymi sferami gospodarki miejskiej, coraz częściej – również ze względu na ich ofertę adresowaną nie tylko do mieszkańców, ale i osób odwiedzających miasto – zaczynają być przedmiotem zainteresowania władz miejskich i innych instytucji społecznych.

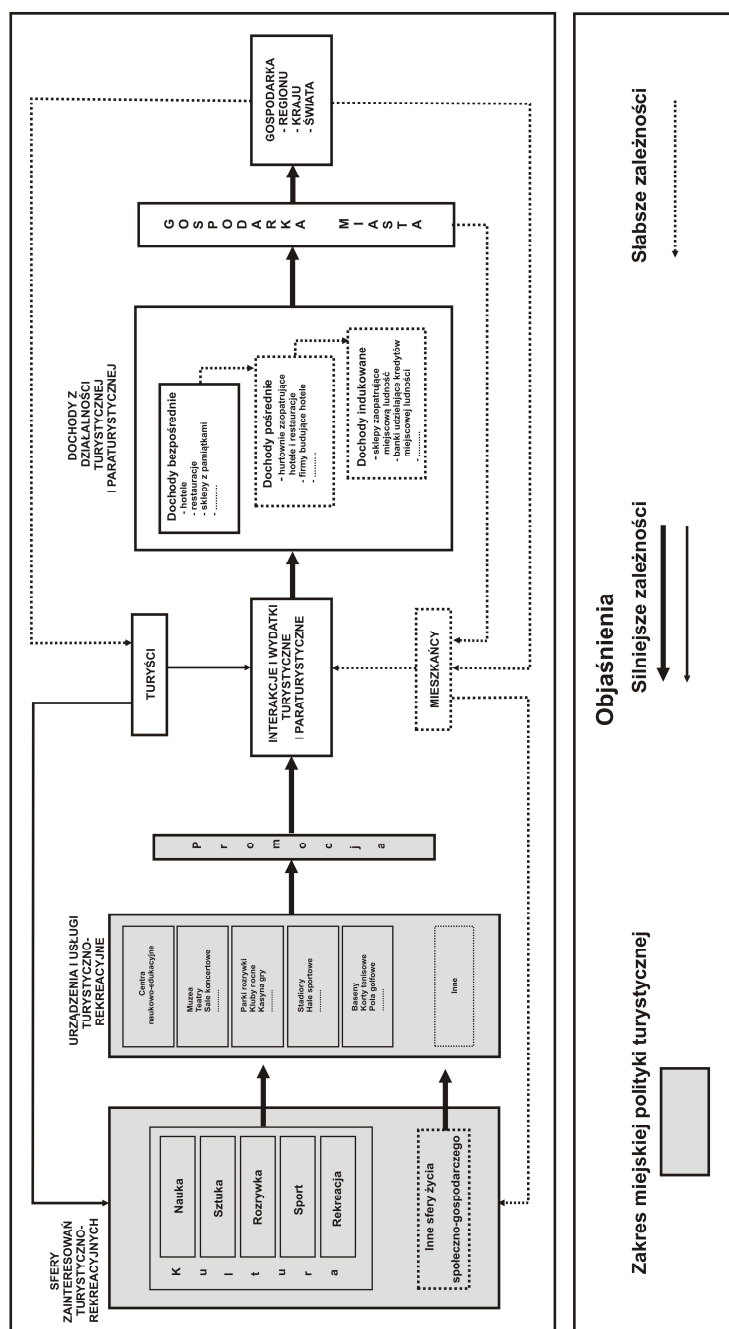
Truizmem jest stwierdzenie, że rozwój turystyki ma istotny wpływ na funkcjonowanie miast i zmiany zachodzące w przestrzeni miejskiej. Nic więc dziwnego, że jednym z częściej podejmowanych ostatnio w geografii turystyki i rekreacji (jak również w geografii miast) tematów badawczych jest rola turystyki i wypoczynku w aktywizacji społeczno-gospodarczej miast. Geografowie, podobnie jak i planiści, traktują funkcję turystyczną jako jeden z ważniejszych czynników decydujących o przemianach funkcjonalno-przestrzennych miast, zwłaszcza w ich dzielnicach centralnych. Dlatego też w strategiach rozwoju wielu miast szeroko rozumiana turystyka, kultura, rozrywka oraz sport i rekreacja odgrywają coraz większą rolę, co sprawia, iż stają się one ważnym elementem tej sfery polityki miejskiej, którą można nazwać miejską polityką turystyczną (KOWALCZYK 2003). Ścisłe związki między kulturalno-turystyczną funkcją miasta a jego atrakcyjnością dla potencjalnych inwestorów dostrzegł m.in. R. VOASE (1997, s. 237), który pisał (w wolnym tłumaczeniu): „[...] miasto sprzyjające spędzaniu wolnego czasu lub miasto znaczące pod względem kulturalnym jest w świecie postindustrialnym widziane jako miasto pełne sukcesów.”¹

Miejska polityka turystyczna – problemy teoretyczne

Pod pojęciem miejskiej polityki turystycznej należy rozumieć zespół świadomych, wewnętrznie spójnych i wcześniej zaplanowanych działań władz samorządowych, polegających na podniesieniu atrakcyjności miasta w kontekście szeroko rozumianych turystyki i wypoczynku oraz uczynieniu z nich ważnych czynników rozwoju miasta. Głównym celem miejskiej polityki turystycznej jest zwiększenie dochodów gospodarki miasta (rys. 1).

Zakres tak rozumianej miejskiej polityki turystycznej obejmuje przede wszystkim działania w sferze kultury, edukacji, rozrywki, sportu i rekreacji, udostępniania osiągnięć nauki oraz ochrony środowiska przyrodniczego i ładu przestrzennego. Za miejską politykę turystyczną należy uznać nie

¹ „[...]the leasured city, or the cultural city, is the successful city in the post-industrial world.”

Rysunek 1. Miejska polityka turystyczna i jej następstwa – ujęcie modelowe
Źródło: opracowanie własne

tylko działania pomyślane i finansowane przez władze miasta, ale również wszystkie inicjatywy podejmowane przez inne instytucje, które uzyskały akceptację i wsparcie (niekoniecznie finansowe) władz samorządowych.

Z tego co wyżej napisano wynika, że działania podejmowane w ramach miejskiej polityki turystycznej dotyczą i sfery materialnej, i niematerialnej. Oznacza to, że przejawem miejskiej polityki turystycznej jest zarówno podjęcie decyzji przez władze miejskie o rewitalizacji zabytkowej części miasta, wybudowaniu muzeum, stadionu czy centrum edukacyjnego, jak również zorganizowanie festiwalu filmowego, wsparcie finansowe urządzanego przez inne instytucje maratonu ulicznego, objęcie honorowym patronatem muzycznej imprezy plenerowej itp.

Ponieważ ważnym elementem miejskiej polityki turystycznej jest działalność inwestycyjna polegająca na współpracy władz, przedsiębiorstw prywatnych i organizacji społecznych (zwykle w formie partnerstwa publiczno-prywatnego), nie jest wymogiem koniecznym, aby działalność związana z miejską polityką turystyczną miała wyłącznie charakter *non-profit*, gdyż może ona przynosić zyski zarówno władzom samorządowym, jak i innym uczestniczącym w niej podmiotom (w tym prywatnym inwestorom).

W zakres szeroko pojmowanej miejskiej polityki turystycznej wchodzi również działania promujące turystykę polegające na odwiedzaniu miasta w celu dokonania zakupów, na uczestniczeniu w spotkaniach korporacyjnych, targach, wystawach itp. Nie oznacza to jednak, że w ramach miejskiej polityki turystycznej powinny znaleźć się wszystkie formy wspierania przez władze publiczne aktywności gospodarczej, jakie są podejmowane w mieście. Zdaniem piszącego te słowa w zakres miejskiej polityki turystycznej nie wchodzi inicjatywy polegające na bezpośrednim wspieraniu (subsydiowaniu) przez władze miejskie działalności przemysłowej i związanej z budownictwem² oraz handlu i usług finansowych.³ Wspomniane działy gospodarki mogą być jednak wspierane w sposób pośredni – np. w kampaniach promujących miasto, jako miejsce atrakcyjne dla osób zainteresowanych turystyką zakupową (tak jest np. w Berlinie, Wiedniu, Barcelonie, Buenos Aires, Singapurze i wielu innych miastach). Natomiast działa-

² Oczywiście poza usługami budowlanymi związanymi z dziedzinami stanowiącymi przedmiot miejskiej polityki turystycznej.

³ Należy jednak wspomnieć, że są miasta, których władze w przyjętych strategiach rozwoju połączyły rozwój turystyki z rozwojem handlu. Jako przykład może posłużyć Atlanta (Stany Zjednoczone, stan Georgia) (KOWALCZYK, DEREK 2010). Również w niektórych miastach Wielkiej Brytanii (np. w Leeds) rozwój handlu i *shopping tourism* (turystyka zakupowa) jest traktowany przez władze jako ważny czynnik rozwoju.

nia na rzecz poprawy układu komunikacyjnego i transportu publicznego w wielu przypadkach stanowią integralną i bardzo ważną część miejskiej polityki turystycznej i często mają priorytetowe znaczenie.

Na zakończenie należy wspomnieć, że zgodnie z założeniami turystyki zrównoważonej miejska polityka turystyczna powinna przynosić korzyści (nie tylko rozumiane jako korzyści materialne) wszystkim związanym z nią podmiotom. Oznacza to m.in., iż planując jakiegokolwiek działania w ramach miejskiej polityki turystycznej powinno się uwzględniać nie tylko interesy turystów i usługodawców świadczących kierowane do nich usługi, ale także – w możliwie szerokim zakresie – potrzeby mieszkańców miasta. Tylko tak rozumiana miejska polityka turystyczna może być traktowana jako jeden z czynników rozwoju lokalnego.

Sfery objęte miejską polityką turystyczną nie są rozłączne i układają się w spójny system. Oznacza to, iż ten sam rodzaj aktywności może w tym samym miejscu i czasie służyć zaspokojeniu potrzeb kulturalnych turysty (rozumianych jako wzbogacanie jego osobowości) i związanych z rozrywką (traktowanych jako chęć zabawy). Trudności nastręcza również oddzielenie niektórych form rekreacji od rozrywki (np. popularna wśród wielu turystów odwiedzających Buenos Aires nauka tanga) czy postawienie granicy między zainteresowaniami związanymi z nauką i potrzebą zaspokojenia potrzeb *stricte* kulturalnych. Jako przykład można podać częste odwiedzanie przez turystów przybywających do Paryża muzeum służącego zarówno zaspokojeniu potrzeb edukacyjnych, rozrywce, jak i rekreacji, poświęconego nauce i technice Cité des Sciences et de l'Industrie w położonej na północy miasta dzielnicy Parc de la Villette, które w 2012 r. odwiedziło 2 641 000 osób (<http://www.universcience.fr> ...)

Przenikanie się funkcji mieszczących się w szeroko rozumianej turystyce dotyczy również różnych sposobów wykorzystania tych samych obiektów. Bardzo często stadiony sportowe są miejscem organizowania koncertów, w halach widowiskowych można urządzać imprezy kulturalne (np. wspomniane koncerty), sportowe czy wystawy bądź targi itp.

Miejska polityka turystyczna – rozwiązania praktyczne (przykład Cleveland)

Jako przykład, ukazujący na czym polega miejska polityka turystyczna, w której dużą rolę przypisano wykorzystywaniu potencjału miasta w za-

kresie nauki, kultury oraz rozrywki, może służyć miasto Cleveland (Stany Zjednoczone).

O rozwoju Cleveland (znajdującego się w stanie Ohio) zdecydowało w dużej mierze jego położenie nad jeziorem Erie (jednym z Wielkich Jezior) oraz w stosunkowo niedalekiej odległości od zagłębia węglowego w Apalachach. W XIX w. miasto zaczęło rozwijać się jako ważny ośrodek hutnictwa żelaza (ruda była sprowadzana drogą wodną ze stanu Minnesota, a węgiel kolejną) oraz ośrodek przemysłu metalowego i maszynowego. O tym, że w tym czasie miasto zaczęło być spostrzegane jako ważne centrum gospodarcze, może świadczyć fakt, iż w 1870 r. John D. Rockefeller właśnie w nim ulokował siedzibę koncernu naftowego Standard Oil (po kilkunastu latach przeniesiono ją jednak do Nowego Jorku). W tym czasie (1881 r.) powstała również uczelnia techniczna – Case Institute of Technology (inna uczelnia, Western Reserve University, istniała już od 1826 r.). Ponadto na przełomie XIX i XX w. w Cleveland zaczął rozwijać się przemysł samochodowy. Gwałtowny rozwój przemysłu sprawił, że w 1920 r. Cleveland, z 796 841 mieszkańcami, stało się piątym co do wielkości miastem Stanów Zjednoczonych. Rozwojowi przemysłu towarzyszył nie tylko szybki rozwój transportu, handlu i sektora finansowego, ale również kultury. Na przykład w 1916 r. w Cleveland otwarto Cleveland Museum of Art, w 1918 r. powstała słynna orkiestra symfoniczna – Cleveland Orchestra – a na początku lat 20. minionego stulecia kilka teatrów.

Chociaż w okresie kryzysu 1929–1933 gospodarka Cleveland poniosła znaczne straty, w 1936 r. zorganizowano w nim wystawę Great Lakes Exposition, którą w latach 1936–1937 odwiedziło 7 mln osób. Tuż przed II wojną światową i podczas wojny gospodarka miasta zaczęła się ponownie rozwijać, co sprawiło, że na przełomie lat 40. i 50. Cleveland zaczęło być uważane za jedno z najlepszych miejsc w Stanach Zjednoczonych pod względem atrakcyjności inwestycyjnej. Sytuacja ta uległa radykalnej zmianie w latach 60. Upadek ciężkiego przemysłu i przenoszenie się bogatszych mieszkańców do strefy podmiejskiej sprawiły, że liczba ludności miasta zmniejszyła się z 941 808 w 1950 r. do 876 050 w 1960 r. i 750 903 w 1970 r. Ponieważ miasto zaczęła opuszczać głównie ludność biała, w latach 1966 i 1968 podupadające Cleveland – z coraz większym odsetkiem ludności afroamerykańskiej i coraz większym bezrobociem – stało się widownią zamieszek na tle rasowym. Zmiany w strukturze społeczno-demograficznej oraz dalszy upadek gospodarki miejskiej spowodowały, że w 1978 r. Cleveland jako pierwsze miasto amerykańskie otrzymało wsparcie finansowe z budżetu federalnego (stało się tak po raz pierwszy od czasu kryzysu 1929–

1933) (<http://en.wikipedia.org/wiki/Cleveland>). Fakt ten, jak również objęcie stanowiska burmistrza przez G. Voinovicha (stał na czele władz miejskich w latach 1980–1989) – który zaczął wdrażać plan rewaloryzacji zaniedbanych dzielnic – spowodowały, iż sytuacja społeczno-gospodarcza w Cleveland zaczęła się stopniowo poprawiać i miasto zaczęło być nazywane *the comeback city* („miasto powracające”). Zapoczątkowane przez G. Voinovicha (który w 1990 r. został gubernatorem stanu Ohio) zmiany były kontynuowane przez M.R. White’a (burmistrza w latach 1990–2002). W tym czasie nie tylko zakończono prace polegające na gruntownej rewitalizacji kolejnych dzielnic miasta, ale ukończono budowę kilku ważnych obiektów istotnych dla rozwoju funkcji turystycznej – halę widowiskowo-sportową Wolstein Center at C.S.U. (1991 r.), zespół sportowo-rekreacyjny Gateway Sports and Entertainment Complex (1994 r.), na który składają się m.in. hala sportowo-widowiskowa The „Q” Quicken Loans Arena⁴ oraz stadion baseballowy Progressive Field,⁵ jak również Rock and Roll Hall of Fame and Museum (1995 r.) oraz Cleveland Browns Stadium⁶ (1999 r., obecnie First Energy Stadium). Jednocześnie – w ramach kampanii mającej przyciągnąć inwestorów zewnętrznych – rozpoczęto negocjacje z liniami lotniczymi Continental Airlines, które zakończyły się sukcesem, gdyż w 1999 r. lotnisko Cleveland Hopkins International Airport zostało przez nie uznane za *hub* (lotnisko tranzytowe) (http://en.wikipedia.org/wiki/Michael_R._White).

Działania zapoczątkowane przez G. Voinovicha i M.R. White’a nie tylko znalazły kontynuatorów w osobach następnych burmistrzów Cleveland (panią J.L. Campbell oraz – stojącego na czele władz miejskich od 2005 r. – F.G. Jacksona), ale spowodowały, iż miasto zaczęło być spostrzegane jako atrakcyjne dla inwestorów i turystów. Wydaje się, że szczególnie istotne znaczenie miały cztery czynniki – (1) ukończona rewitalizacja centrum miasta oraz wzniesienie wzdłuż jeziora Erie prestiżowych obiektów służących nie tylko mieszkańcom, ale i turystom, (2) znalezienie atutów (nie tylko w sferze gospodarki) wyróżniających Cleveland na tle innych miast amerykańskich oraz umiejętne współpraca władz miasta z sektorem prywatnym, (3) wspieranie szeroko rozumianej edukacji, a także (4) sformułowanie w strategii rozwoju Cleveland celów, które nie tylko okazały się atrakcyjne dla inwestorów, ale były związane z nowoczesnymi technologiami. Jako

⁴ Siedziba drużyny koszykarskiej (liga NBAA) Cleveland Cavaliers.

⁵ Siedziba drużyny baseballowej (liga MLB) Cleveland Indians.

⁶ Siedziba drużyny futbolowej (futbol amerykański, liga NFL) Cleveland Browns.

dowód skuteczności działań podejmowanych przez władze miejskie może świadczyć to, iż w 2005 r. prestiżowy tygodnik „The Economist” umieścił Cleveland jako jedno z dwóch miast Stanów Zjednoczonych (obok Pittsburgha) o najlepszych warunkach do zamieszkania (*Vancouver tops livability ranking according to a new survey by the Economist Intelligence Unit 2005*).

O rozumieniu przez władze miejskie znaczenia funkcji turystycznej dla rozwoju miasta w najbliższej przyszłości mogą świadczyć zapisy w obowiązującej obecnie strategii rozwoju Cleveland. W przyjętym w 2007 r. *Connecting Cleveland 2020 Citywide Plan* wśród 10 punktów poświęconych wizji rozwoju miasta jako pierwszy cel zostało wymienione dążenie, aby stało się ono „[...] krajowym liderem w technologii biomedycznej i technologii informatycznej związanych z Cleveland Clinic, University Hospitals, Case Western Reserve University, NASA oraz innych instytucji innowacyjnych o światowym znaczeniu”. Chociaż wydaje się, że cel ten nie ma nic wspólnego z turystyką, nie jest to zgodne z prawdą, o czym będzie mowa w dalszej części prezentowanego tekstu. Z turystyką i rekreacją związany jest pośrednio także cel nr 4, który określa Cleveland jako „miasto z dobrym dostępem do brzegów jeziora i rzek, stwarzającym wyjątkowe warunki dla zamieszkania i wypoczynku”. Podobnie jest z celem nr 8, który opisuje Cleveland jako „Mekkę sztuki i kultury z instytucjami o światowej renomie, jak Cleveland Orchestra i Cleveland Museum of Art” (w tym punkcie dalej jest mowa o lokalnych środowiskach artystycznych) (<http://planning.city.cleveland.oh.us/cwp/cpc.html>).

Wspomniane wcześniej inwestycje i poprawa wizerunku miasta sprawiły, że ostatnie lata XX w. i początek XXI w. przyniosły w Cleveland wyraźny rozwój funkcji turystycznej. Tendencja ta utrzymała się w następnych latach i w okresie 2009–2012 liczba odwiedzających Cleveland wzrosła o 12%. Według danych z 2011 r., w usługach turystycznych było zatrudnionych 60 946 osób, których łączne zarobki wynosiły 1,8 mld USD, a podatki od usług turystycznych wyniosły ogółem 886 mln USD. Z tej kwoty 265 mln USD zasilalo budżet stanowy, a 194 mln USD – budżet miasta (*Cleveland tourism is one the rise 2012*).

Za promocję turystyczną miasta i marketing odpowiada instytucja, która powstała w 1934 r. jako Convention and Visitors Bureau of Greater Cleveland, a od 2007 r. nosi nazwę Positively Cleveland. Positively Cleveland działa na zasadzie partnerstwa publiczno-prywatnego. W obecnej kadencji (lato 2013 r.) na czele organizacji stoi przedstawiciel środowiska akademickiego (Cleveland State University), a wśród członków są m.in. przedstawiciele władz miejskich, osoby reprezentujące sektor hotelarski, przed-

stawiciele linii lotniczych, a także instytucji medycznych, co wynika z faktu, iż Cleveland jest jednym z głównych centrów turystyki medycznej nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale i na świecie.

Według przeprowadzonych w 2013 r. szacunków, liczba osób uznawanych za odwiedzających (zamieszkujących w odległości ponad 60 mil od Cleveland) wynosiła 13 mln. Jednocześnie inne badania wykazały, że w latach 2011–2012 wykorzystanie miejsc w znajdujących się w Cleveland hotelach wzrosło o 4,5% (przy średniej dla Stanów Zjednoczonych 3,2%). Wskaźnik ten może w najbliższych latach wzrosnąć ze względu na otwarcie nowego centrum kongresowego i planowane konferencje dotyczące głównie nauk medycznych, opieki zdrowotnej, biotechnologii i innych zagadnień związanych z ogólnie pojętą medycyną (*Rise in tourism revitalizes Cleveland economy* 2012).

O tym, że sektor turystyczny w Cleveland odgrywa istotną rolę w gospodarce miasta świadczy nie tylko znaczna liczba zatrudnionych przy obsłudze turystów (przy czym 90% miejsc pracy w tym sektorze jest w małych przedsiębiorstwach), ale także to, że aż 53,9% dochodów z turystyki (ocenianych łącznie 865 mln USD – nieco mniej niż w 2011 r.) zasilalo budżet stanu Ohio i miasta Cleveland (a właściwie Cuyahoga County). Tym samym turystyka była czwartym pod względem znaczenia działem gospodarki Cleveland – po opiece zdrowotnej, administracji i przemyśle (<http://www.positivelycleveland.com/about>).

Wśród rodzajów turystyki przyjazdowej w Cleveland na szczególne wyróżnienie zasługują:

- turystyka medyczna,
- turystyka kulturalna,
- turystyka rozrywkowa,
- turystyka sportowo-widowiskowa.

Ponieważ ostatnia z wymienionych sfer pozostaje nieco poza tematem zasygnalizowanym w tytule, w dalszej części opracowania opisane zostaną jedynie trzy pierwsze rodzaje turystyki.

Turystyka medyczna

Chociaż może się wydawać, że turystyka medyczna jest przede wszystkim związana z potrzebami człowieka polegającymi na konieczności leczenia się i zapobieganiu chorobom, to jednak w przypadku Cleveland bardzo ważny jest jeszcze jeden jej aspekt – związany z nauką, a przede wszystkim z bada-

niami naukowymi w zakresie nowych metod leczenia i zapobiegania chorobom.

Z racji cieszących się renomą szpitali i związanych z medycyną ośrodków naukowo-badawczych Cleveland jest od lat czołowym w Stanach Zjednoczonych i na świecie ośrodkiem turystyki medycznej (d'ARION 2010).⁷ Głównym celem przyjazdu osób pragnących poddać się zabiegom medycznym jest kompleks szpitali składających się na Cleveland Clinic i należących do Cleveland Clinic Foundation. Cleveland Clinic, założona w 1921 r., składa się obecnie z zespołu 41 budynków w tzw. Main Campus (o powierzchni 57 ha) oraz ośmiu innych szpitali. Łącznie mają one 1200 łóżek (http://en.wikipedia.org/wiki/Cleveland_Clinic). Na koniec 2012 r. było w nim zatrudnionych 3034 lekarzy, szkolenie odbywało 1785 rezydentów, a ogólna liczba pacjentów wyniosła 4 723 747 (2012 *annual report*).⁸

Bardzo ważną częścią Cleveland Clinic są: ośrodek badawczy Cleveland Clinic Lerner Research Institute oraz powstały w 2004 r. ośrodek kształcenia lekarzy Cleveland Clinic College of Medicine (przy Case Western Reserve University). Ponadto w Cleveland znajduje się wiele innych związanych z medycyną placówek naukowo-badawczych, m.in. w zakresie biotechnologii, których jest w mieście i jego okolicach ponad 100 (<http://www.city-data.com/us-cities/The-Midwest/Cleveland-Economy.html>).

Innym obiektem w Cleveland ważnym z punktu widzenia turystyki medycznej będzie Global Center for Innovative Medicine (początkowo nazywany Cleveland Medical Mart), który ma być rocznie odwiedzany przez 300–400 tys. osób (HUSTED 2013). Został on pomyślany jako centrum wystawiennicze sprzętu medycznego i związanych z medycyną nowoczesnych technologii. Obiekt zaczął być budowany w maju 2011 r. z zamiarem ukończenia w 2013 r. Powstał wskutek zawarcia partnerstwa publiczno-prywatnego między władzami Cuyahoga County (czyli władzami Cleveland) a Merchandise Mart Properties, Inc. (FARKAS 2013), na mocy umowy z kwietnia 2009 r., dotyczącej powołania spółki z udziałem kilku podmio-

⁷ Wśród pacjentów Cleveland Clinic byli m.in.: brytyjski następca tronu, książę Karol, były premier Włoch, Silvio Berlusconi, król Arabii Saudyjskiej, Chalid, król Jordanii, Husejn i wielu innych polityków, jak również liczni aktorzy, sportowcy, dziennikarze itp. (http://en.wikipedia.org/wiki/Cleveland_Clinic).

⁸ Według aktualnego rankingu szpitali w Stanach Zjednoczonych, Cleveland Clinic zajęła 4. pozycję, przy czym w kardiologii była na 1. miejscu (nieprzerwanie od 1994 r.), endokrynologii, gastroenterologii, nefrologii, reumatologii i urologii na 2., a pod względem chirurgii ortopedycznej, ginekologii i pulmonologii na 3. Oznaczało to, że spośród 16 objętych rankingiem specjalności Cleveland Clinic w dziesięciu zajmowała miejsca od 1. do 3. (KIMBERLEY 2013).

tów – władz miejskich oraz trzech firm związanych z MMPI (właściwego MMPI, MMPI Cleveland Development LLC jako dewelopera i Cleveland MMCC LLC jako zarządzającej ukończoną inwestycją). Ogólny koszt inwestycji wyniósł 465 mln USD. Obiekt powstał na wydzierżawionym przez władze miasta terenie, przy czym umowa (artykuł 5, sekcja 5.1, punkt C) przewidywała, iż roczna związana z dzierżawą opłata będzie wynosić symbolicznego 1 USD (*Development agreement between The Cuyahoga County, Ohio and Merchandise Mart Properties, Inc. And MMPI Cleveland Development LLC and Cleveland MMCC LLC 2009*).

Do ukończonego latem 2013 r. Global Center for Innovative Medicine przylega nowe centrum kongresowo-targowe Cleveland Convention Center (HUSTED 2013) o łącznej powierzchni sal wystawowych i konferencyjnych 34 839 m² (cały obiekt ma 69 677 m²). W jego skład wchodzi m.in. sala wystawowa o powierzchni 20 903 m² (składająca się z trzech sekcji), licząca 2973 m² sala przyjęć (1700 miejsc) oraz 35 sal konferencyjnych (<http://clevelandconventioncenter.net>). Uważa się, że chociaż Cleveland Convention Center może być miejscem organizowania konferencji i spotkań niezależnie od ich tematyki, to jednak stanie się ono przede wszystkim centrum turystyki kongresowej związanej z medycyną, badaniami naukowymi w zakresie medycyny, biotechnologii itp.

Turystyka kulturalna

Jak już wcześniej wspomniano, w polityce turystycznej władz Cleveland istotną rolę odgrywa wspieranie instytucji kulturalnych. Dotyczy to nie tylko wspomagania finansowego muzeów i teatrów, ale również wszelkich inicjatyw lokalnych związanych z szeroko rozumianymi kulturą i sztuką.

Funkcja kulturalna zaczęła rozwijać się w mieście już na początku XX w. Wtedy właśnie powstało kilka dużych muzeów, jak również teatrów. Obecnie część śródmieścia Cleveland, zwana Cleveland Theater District (w dzielnicy Playhouse District), jest – po Lincoln Center w Nowym Jorku – największym miejscem koncentracji miejsc w salach teatralnych w Stanach Zjednoczonych, gdyż zlokalizowane w niej teatry mają łącznie 10 tys. miejsc na widowni. Jej początki sięgają lat 1921–1922, kiedy w sąsiedztwie Playhouse Square powstało pięć teatrów dających początek Playhouse Square Center. W czasie kryzysu w latach 1968–1969 większość teatrów została zamknięta. Dopiero w wyniku prowadzonych ponad 25 lat działań rewitalizacyjnych zostały one ponownie otwarte, a w 2012 r. zbudowano dwa

nowe teatry, dzięki czemu liczba teatrów na obszarze Cleveland Theater District wzrosła do dziewięciu (http://en.wikipedia.org/wiki/Playhouse_Square).

Poza teatrami Cleveland jest siedzibą kilkunastu muzeów, wśród których kilka zasługuje na szczególne wyróżnienie. Niewątpliwie najważniejszym muzeum jest Cleveland Museum of Art, które powstało w 1916 r. z inicjatywy miejscowych przemysłowców. Obecnie należy do czołowych muzeów w Stanach Zjednoczonych i ma w swoich zbiorach m.in. wiele cennych eksponatów z czasów starożytnych, dzieła malarstwa europejskiego z XVI-XVII w. oraz malarstwa amerykańskiego i europejskiego, jak również sztuki Chin i Afryki. Kilka razy muzeum było rozbudowywane, a w 2011 r. część obiektu zaczęto gruntownie modernizować przed zbliżającą się 100. rocznicą jego istnienia (<http://www.clevelandart.org/about/history-and-mission>). Mimo prac modernizacyjnych nie przestało ono być odwiedzane przez mieszkańców miasta i turystów (wstęp na wystawy stałe jest bezpłatny, bilety trzeba nabywać jedynie na wystawy czasowe) i w roku sprawozdawczym 2011/2012 odwiedziły je 423 640 osoby (1161 osób dziennie), co oznaczało wzrost w stosunku do poprzedniego roku aż o 38% (MAGAW 2013). Podjęte prace nad przebudową sprawiły jednak, że jego sytuacja finansowa uległa nieznacznemu pogorszeniu, gdyż związane z przebudową wydatki przewyższyły w roku finansowym 2011/2012 przychody. Nie przeszkodziło to jednak w uznaniu Cleveland Museum of Art (którego funkcjonowanie jest finansowane przez agencję Ohio Arts Council za pośrednictwem związanej z władzami Cleveland fundacji Cuyahoga Arts and Culture) w 2012 r. za najlepiej radzące sobie z trudnościami finansowymi muzeum w Stanach Zjednoczonych (DOBRZYŃSKI 2012).

Przeprowadzone już kilkanaście lat temu badania wykazały, że dochody wynikające z istnienia Cleveland Museum of Art wynosiły ponad 22,3 mln USD, przy czym 5,2 mln USD zasilalo budżet stanowy i miejski (ROBEY, KLEINHENZ 2000, s. 11). Wspomniane badania udowodniły ponadto, że muzeum to przyczynia się do powstania tzw. efektu mnożnikowego. Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 1999–2000 stwierdzono, że dzięki odwiedzającym Cleveland Museum of Art w ośmiu hrabstwach w regionie Cleveland-Akron istniało 656 dodatkowych miejsc pracy: 359 w usługach (w tym 142 w usługach hotelowych), 178 w handlu i gastronomii (w tym 116 w samej gastronomii), 39 w budownictwie, 21 w sektorze obejmującym finanse, ubezpieczenie i obrót nieruchomościami, 21 w transporcie i gospodarce komunalnej oraz 31 w innych gałęziach gospodarki (ROBEY, KLEINHENZ 2000, s. 10–11). Podobne badania odbyły się w latach

2010–2012. Dały zbliżone wyniki, gdyż wykazały, że „efekt mnożnikowy” Cleveland Museum of Art na rynku przyniósł 663 stanowiska pracy i że zyski muzeum przekroczyły o ½ koszty jego funkcjonowania, a „efekt mnożnikowy” był dwukrotnie wyższy niż wydatki związane z jego utrzymaniem (LITT, DEALER 2012).

Jak już wspomniano, Cleveland Museum of Art jest w dużej mierze finansowane przez władze lokalne. Innym obiektem finansowanym ze środków wspomnianej Cuyahoga Arts and Culture jest centrum nauki i techniki – Great Lakes Science Center. Powstało ono w 1996 r. i początkowo było zlokalizowane przy NASA Glenn Research Center w południowej części Cleveland. Jednak w 2010 r. zostało przeniesione do nowego obiektu położonego na jeziorze Erie, w centrum Cleveland, w bezpośrednim sąsiedztwie wspomnianego wcześniej stadionu First Energy Stadium oraz Rock and Roll Hall of Fame and Museum. Przyjmuje ono rocznie około 300 tys. osób, głównie dzieci i młodzież z Cleveland i jego najbliższej okolicy (<http://www.greatscience.com/press/background.php>).

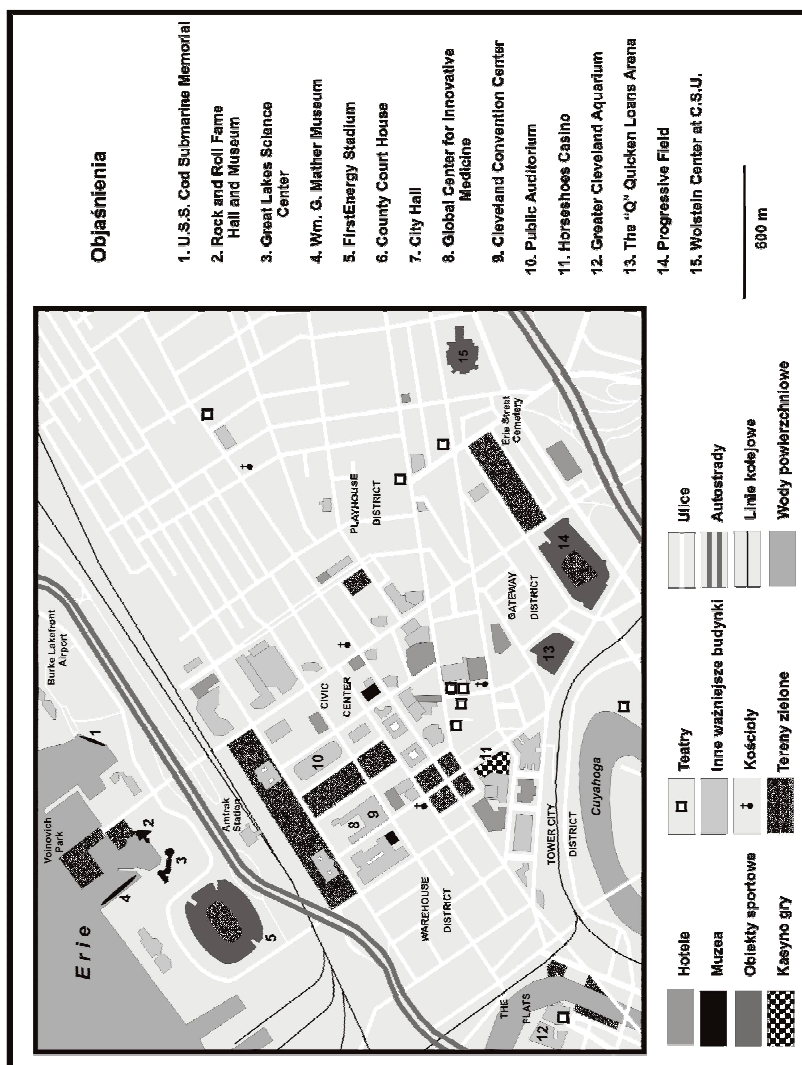
Jednak spośród wszystkich instytucji kulturalnych, które przyciągają turystów odwiedzających Cleveland na szczególną uwagę zasługuje Rock and Roll Hall of Fame and Museum. Obiekt ten, będący muzeum tematycznym poświęconym historii rock & rolla i zbliżonym do niego gatunkom muzyki, powstał z inicjatywy założonej w 1983 r. fundacji Rock and Roll Hall of Fame Foundation (powołanej za sprawą wytwórni płytowej Atlantic Records) (http://en.wikipedia.org/wiki/Rock_and_Roll_Hall_of_Fame). Początkowo o przywilej instytucji w nim muzeum poświęconego współczesnej muzyce rozrywkowej ubiegały się Nowy Jork, Filadelfia, San Francisco, Nowy Orlean, Memphis i Cleveland. Jednak w wyniku przeprowadzonej ankiety wśród czytelników przez tygodnik „USA Today” w maju 1986 r. zapadła decyzja, że muzeum powstanie w Cleveland. Po kilku latach poświęconych na opracowywanie koncepcji muzeum i na sporządzaniu projektów architektonicznych, w czerwcu 1993 r. rozpoczęto budowę Rock and Roll Hall of Fame and Museum, które zostało otwarte 1 września 1995 r. (<http://www.rockhall.com/visit-the-museum/learn/history-and-overview>). Koszt jego powstania wynosił 110 mln USD. W przyjętym planie biznesowym uznano, że rocznie dochody wynikające z jego funkcjonowania wyniosą 10 mln USD. Oznaczało to, że inwestycja powinna się zwrócić po około 10 latach (JORDAN 2010). Jednak rzeczywistość okazała się inna, gdyż Rock and Roll Hall of Fame Museum zaczęło odwiedzać znacznie więcej osób niż sądzono. W latach 1995–2012 muzeum odwiedziło ponad 9 mln osób, co oznaczało odprowadzenie do budżetu stanu Ohio i miasta

Cleveland 1,7 mld USD (<http://www.rockhall.com/visit-the-museum/learn/economic-impact>).

Chociaż Rock and Roll Hall of Fame and Museum należy traktować jako placówkę muzealną, ma ona wyraźne związki z rozrywką rozumianą jako kultura popularna. Innym obiektem w Cleveland przyciągającym turystów i mającym w jeszcze większym stopniu związki z rozrywką jest kasyno, Horseshoe Casino Cleveland, które zaczęło działać w maju 2012 r. i które w ciągu zaledwie czterech miesięcy odwiedziło 1,8 mln osób (*Cleveland tourism is on the rise* 2012). Należy ono do konsorcjum Rock Ohio Caesars, którego udziałowcami są Caesars Entertainment i Rock Gaming. Kasyno jest ulokowane w ścisłym centrum Cleveland, zwanym Tower City Center, w sąsiedztwie trzech dużych hoteli 5-gwiazdkowych. Łączna powierzchnia sal gier w Horseshoe Casino Cleveland wynosi 8900 m², a znaczna liczba automatów (1900), stołów do gry (89) i pokoi do gry w pokera (30) oraz fakt, iż stan Ohio przyjął, że podatek od dochodów kasyn wynosi 33% sprawiają, że dochody związane z opodatkowaniem gier hazardowych są istotnym źródłem dochodów stanu i miasta Cleveland (http://en.wikipedia.org/wiki/Horseshoe_Casino_Cleveland, <http://www.horseshoecleveland.com/casinos/horseshoe-cleveland/casino-misc/about-us.htm>).

Jak wcześniej zasygnalizowano przedstawiając wizję rozwoju Cleveland, w przyjętej przez władze miasta strategii Connecting Cleveland 2020 Citywide Plan, istotne miejsce w ofercie dla turystów mają wydarzenia kulturalne, często inicjowane przez miejscowych artystów i performerów. Nic dziwnego, że są one wspierane w ramach miejskiej polityki turystycznej, gdyż przeprowadzone badania wykazały, że dziewięć objętych analizą wydarzeń przyczyniło się do powstania 131 nowych miejsc pracy, w tym 116 w samym Cleveland (*The economic impact of the arts and culture (ACE) as Economic Development Grant Program on the Greater Cleveland regional economy* 2007). Oznaczało to, że wydarzenia w rodzaju festiwalu filmów, wystawy czasowej w muzeum, konkursu tańca czy koncertu (tego rodzaju imprezy były objęte badaniami) miały istotny „efekt mnożnikowy” dla gospodarki miasta, przyczyniając się nie tylko do wzrostu dochodów ludności, ale dostarczając także dodatkowe wpływy z tytułu podatków.

Kończąc przedstawianie rodzajów turystyki przyjazdowej do Cleveland związanych bezpośrednio lub pośrednio z nauką, kulturą i rozrywką należy wspomnieć, że istotny wpływ na znaczenie tych rodzajów turystyki dla rozwoju funkcji turystycznej miasta ma lokalizacja obiektów odwiedzanych przez przyjeżdżających. Większość instytucji stanowiących

Rysunek 2. Rozmieszczenie głównych atrakcji turystycznych w centralnej części Cleveland

Źródło: opracowanie własne na podstawie podkładu kartograficznego (<http://www.positivelycleveland.com...>)

atrakcje turystyczne w Cleveland jest położona w dwóch częściach miasta – w centrum Cleveland (Tower City Center, Playhouse Square Center, Warehouse District, Cleveland Convention Center z Global Center for Innovative Medicine) oraz w sąsiadujących z nim terenach nad jeziorem Erie (Rock and Roll Hall of Fame and Museum, Great Lakes Science Center, FirstEnergy Stadium) oraz w leżącej 6,5 km na wschód od śródmieścia dzielnicy University Circle (rys. 2, tab. 1).

Tabela 1. Najważniejsze instytucje znajdujące się w części Cleveland nazywanej University Circle i w jego najbliższej okolicy

Dziedziny	Instytucje
Instytucje kulturalne	Cleveland Museum of Art, Cleveland Museum of Natural History, Cleveland Orchestra (w Severance Hall), Children's Museum, Cleveland Institute of Music, Dittrick Museum of Medical History, Crawford Auto-Aviation Museum, Cleveland Playhouse, Maltz Museum of Jewish Heritage, Sculpture Center, Cleveland Cultural Gardens
Instytucje naukowo-badawcze	The Center for Clinical Research, Cleveland Clinic Lerner Research Institute
Instytucje naukowo-edukacyjne	Case Western Reserve University, Health Space Cleveland
Instytucje medyczne	Case Medical Center (m.in. Ireland Cancer Center, MacDonald Women's Hospital, Rainbow Babies & Children's Hospital), Cleveland Clinic, Louis Stokes Cleveland VA Medical Center
Inne instytucje	Cleveland Botanical Garden

Źródło: opracowano na podstawie <http://www.city-data.com/articles/University-Circle-Neighborhood-in.html>.

Koncentracja instytucji odwiedzanych przez turystów w wybranych częściach jakiegokolwiek miasta może co prawda oznaczać, że nie będą oni zainteresowani odwiedzaniem innych jego dzielnic, ale może jednocześnie korzystnie wpływać na pojawienie się dodatkowych „efektów mnożnikowych”, jak również pomagać władzom miasta w zarządzaniu turystyką, czyli prowadzeniu skutecznej polityki turystycznej. Tak jest w przypadku Cleveland, w którym lokalizacja obiektów odwiedzanych przez turystów w wybranych częściach miasta spowodowała, że niektóre inwestycje komunalne (np. drogi szybkiego ruchu, parkingi, ciągi piesze, tereny zielone) pochłonęły mniej środków finansowych niż w sytuacji, gdyby wspomniane obiekty były rozproszone. W przypadku Cleveland – a zwłaszcza dzielnicy

University Circle – można mówić o powstaniu swoistego klastra turystycznego nie tylko w wymiarze organizacyjno-technologicznym, ale i przestrzennym.

Zakończenie

Dla rozwoju funkcji turystycznej w mieście i podniesienia jego atrakcyjności istotne znaczenie mają nie tylko rozwinięty handel, usługi finansowe czy usługi związane z administracyjną funkcją miasta, ale także kultura, nauka, rozrywka, sport i rekreacja. Dla wielu miast szeroko rozumiana turystyka kulturowa jest nie mniej ważna niż turystyka biznesowa, tym bardziej, że pod tym określeniem często mieszczą się podróże służbowe, konferencje itp. związane z działalnością naukowo-badawczą, szkolnictwem wyższym, sportem czy też tzw. show-businesem.

Aby dane miasto mogło wykorzystać atuty związane ze swoją atrakcyjnością turystyczną niezbędne jest prowadzenie przez jego władze skutecznej polityki, którą można nazwać miejską polityką turystyczną. Co prawda bez niej miasto może również czerpać korzyści z tytułu istnienia funkcji turystycznej, ale mogą się one okazać krótkotrwałe. Znaczna część dochodów z tytułu świadczenia usług turystycznych może być wyprowadzana z miasta, brak nadzoru nad inwestycjami związanymi z turystyką może niekorzystnie wpływać na ład przestrzenny (nowe obiekty mogą powstawać w oderwaniu od innych elementów przestrzeni miejskiej), wyizolowanie funkcji turystycznej wobec reszty miasta może prowadzić do konfliktów społecznych itp. Jako przykład miasta, które nie miało i nie ma spójnej polityki turystycznej może służyć Warszawa.⁹

W przedstawianym opracowaniu przykład Cleveland został wybrany dla szerszego omówienia nie przypadkowo. Po pierwsze, Cleveland znalazło się w swoim czasie – w wyniku przemian gospodarczych i społecznych dotyczących praktycznie wszystkich krajów rozwiniętych – w bardzo trudnym położeniu, co zaowocowało nie tylko kryzysem gospodarczym, ale narastaniem konfliktów społeczno-politycznych. Po drugie, dzięki strategii

⁹ Jak wykazały badania przeprowadzone przez P. Kosowską, w dokumentach poświęconych rozwojowi turystyki w Warszawie (dokumenty przyjęte przez Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego oraz dokumenty opracowane przez władze Warszawy), wyraźnie dominuje punkt widzenia odnoszący się do historii miasta i Polski, a tylko w niewielkim stopniu uwzględniający współczesność (KOSOWSKA b.r.w.).

przyjętej przez władze lokalne (przy wsparciu rządu Stanów Zjednoczonych) i umiejętnemu włączeniu do podjętych działań inwestycji mających podnieść atrakcyjność turystyczną miasta, w niedługim czasie Cleveland stało się ważnym ośrodkiem turystyki przejazdowej. Po trzecie, wśród inwestycji i inicjatyw mających podnieść wzrost atrakcyjności zaczęto wspierać działania wykorzystujące istniejący już wcześniej w mieście potencjał związany z nauką, kulturą i sztuką, a także sportem i rozrywką. W przypadku działań związanych z nauką szczególny nacisk postawiono na wspieranie nowoczesnych technologii sprzyjających rozwojowi turystyki medycznej. Po czwarte, wszystkie działania mające sprzyjać rozwojowi w Cleveland funkcji turystycznej były i są wzajemnie skorelowane i przybrały postać spójnej miejskiej polityki turystycznej. Po piąte, w ramach miejskiej polityki turystycznej prowadzonej przez władze Cleveland istotne znaczenie zajmuje partnerstwo publiczno-prywatne, które okazało się skuteczną formą rozwijania w mieście funkcji turystycznej. Po szóste – może strategia przyjęta przez władze Cleveland okazałaby się skuteczna również w przypadku miast polskich (np. Łodzi)?

BIBLIOGRAFIA

- 2012 *annual report*, Cleveland Clinic, Cleveland, <http://viewer.zmags.com/publication/71bd62a6#/71bd62a6/88> (13.08.2013).
- Cleveland tourism is on the rise*, „19 action news”, September 13, 2012, <http://www.19actionnews.com/story/19535527/cleveland-tourism-is-on-the-rise> (13.08.2013).
- D'ARION Ch., 2010, *Domestic medical tourism ~ how Lowe's and the Cleveland Clinic are changing how and where healthcare is delivery*, „Medical Tourism Magazine”, May 25, 2010, <http://www.medicaltourismmag.com/article/domestic.html> (13.08.2013).
- Development agreement between The Cuyahoga County, Ohio and Merchandise Mart Properties, Inc. and MMPI Cleveland Development LLC and Cleveland MMCC LLC*, April 16, 2009, <http://blog.cleveland.com/metro/2009/04/agreement%20county.pdf> (13.08.2013).
- DOBRYŃSKI J.H., 2012, *How an acquisition fund burnishes reputation*, „The New York Times”, March 14, 2012, http://www.nytimes.com/2012/03/15/arts/artsspecial/a-fund-for-buying-art-burnishes-collections-and-reputations.html?_r=0 (16.08.2013).
- FARKAS K., 2013, *Medical mart in Cleveland now named Global Center for Health Innovation*, „North east Ohio”, February 19, 2013, http://www.cleveland.com/cuyahoga-county/index.ssf/2013/02/medical_mart_in_cleveland_now.html (13.08.2013).
- HUSTED S., 2013, *Downtown Cleveland growth boosts tourism*, „The News-Herald” March 16, 2013, <http://www.news-herald.com/articles/2013/03/16/news/nh6675684.txt?viewmode=fullstory> (13.08.2013).
- JORDAN L., 2010, *The house that rock built celebrates 15 years with a redesign of exhibit galleries and new library*, „News Channel 5”, 09/01/2010, <http://www.newsnet5.com/dpp/entertain>

- ment/rock_hall/the-house-that-rock-built-celebrates-15-years-with-a-redesign-of-exhibit-galleries-and-new-library (13.08.2013).
- KIMBERLEY L., 2013, *Best hospitals 2013-14: overview and honor roll*, „U.S. News & World Report”, July 16, 2013, <http://health.usnews.com/health-news/best-hospitals/articles/2013/07/16/best-hospitals-2013-14-overview-and-honor-roll> (13.08.2013).
- KOSOWSKA P. (b.r.w.), *Miejska przestrzeń turystyczna Warszawy w świetle dokumentów władz samorządowych*, artykuł pokonferencyjny złożony u organizatorów konferencji „Współczesne zagadnienia, problemy i wyzwania w badaniach geograficznych”, Gdańsk, 23–24.03.2012, Koło Naukowe Doktorantów Geografów Uniwersytetu Gdańskiego.
- KOWALCZYK A., 2003, *Rozwój funkcji turystycznej jako cel polityki miejskiej*, [w:] G. Gołembski (red.) *Kierunki rozwoju badań naukowych w turystyce*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 183-194.
- KOWALCZYK A., DEREK M., 2010, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- LIIT S., DEALER P., 2012, *Cleveland Museum of Art has big economic impact, new study says*, „Northeast Ohio”, April 16, http://www.cleveland.com/arts/index.ssf/2012/04/cleveland_museum_of_art_has_a.html (13.08.2013).
- MAGAW T., 2013, *Cleveland Museum of Art sees attendance surge 38% in 2012*, „Crain’s Cleveland Business”, Tuesday, August 13, 2013, <http://www.crainscleveland.com/article/20130111/FREE/130119940> (13.08.2013).
- Rise in tourism revitalizes Cleveland economy*, September 13, 2012, <http://www.pitchengine.com/positivelycleveland/rise-in-tourism-revitalizes-cleveland-economy> (16.08.2013).
- ROBEY J.E., KLEINHENZ J., 2000, *Economic impact of the Cleveland Museum of Art: a tourism perspective*, Greater Cleveland Growth Association, Cleveland, <http://fama2.us.es:8080/turismo/turismonet1/economia%20del%20turismo/turismo%20cultural/IMPACT%20OF%20TOURISM%20IN%20CLEVELAND%20MUSEUM%20OF%20ART.PDF> (10.05.2012).
- SZACKA B., 2008, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- The economic impact of the arts and culture (ACE) as Economic Development Grant Program on the Greater Cleveland regional economy*, June 2007, revised July 2007, The Center for Public Management, Maxine Goodman Levin College of Urban Affairs, Cleveland State University, Cleveland, http://urban.csuohio.edu/publications/center/center_for_public_management/cpac_july2007.pdf (13.08.2013).
- Vancouver tops liveability ranking according to a new survey by the Economist Intelligence Unit*, „The Economist”, October 11, 2005, http://web.archive.org/web/20060428080311/http://store.eiu.com/index.asp?layout=pr_story&press_id=660001866&ref=pr_list (16.08.2013).
- VOASE R., 1997, *The role of flagship cultural project in urban regeneration: a case study and commentary*, „Managing Leisure”, 2, 4, s. 230–241.
- <http://clevelandconventioncenter.net> (13.08.2013).
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Cleveland> (16.08.2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Cleveland_Clinic (13.08.2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Horseshoe_Casino_Cleveland (13.08.2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Michael_R._White (16.08.2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Playhouse_Square (13.08.2013).
- http://en.wikipedia.org/wiki/Rock_and_Roll_Hall_of_Fame (13.08.2013).
- <http://planning.city.cleveland.oh.us/cwp/cpc.html> (13.08.2013).
- <http://www.city-data.com/us-cities/The-Midwest/Cleveland-Economy.html> (13.08.2013).
- <http://www.city-data.com/articles/University-Circle-Neighborhood-in.html> (16.08.2013).
- <http://www.clevelandart.org/about/history-and-mission> (16.08.2013).

<http://www.greatscience.com/press/background.php> (16.08.2013).
<http://www.horseshoecleveland.com/casinos/horseshoe-cleveland/casino-misc/about-us.html> (13.08.2013).
<http://www.positivelycleveland.com/about> (12.08.2013).
http://www.positivelycleveland.com/includes/media/docs/downtown_cleveland_map.pdf (16.08.2013).
<http://www.rockhall.com/visit-the-museum/learn/economic-impact> (13.08.2013).
<http://www.rockhall.com/visit-the-museum/learn/history-and-overview> (13.08.2013).
<http://www.universcience.fr/fr/nous-connaître/contenu/c/1239028678579/visiteurs-de-la-cite-des-sciences> (29.07.2013).